

The essay of SZILVESZTER TERDIK is based on his research in the State Archive of Venice, and it takes us back in history a hundred years later, into the age of Turkish wars. It shows us how it was possible that the devotional picture of the Virgin Mary from a small village, Pócs became the devotional picture of the Habsburg Empire itself, and how the picture served political purposes. It also notes the Italian clerics living in the Court, who made the anti-Turkish ideology for the picture, and also extended the range of its influence, outside of the Empire, to the Republic of Venice. The second part of the essay analyses the development of the ideology of the picture in Italy, and takes notes of its main elements.

Die Studie von SZILVESZTER TERDIK: *Die Wirkung des Kultes der Maria-Ikon aus Wien in Veneto* basiert auf Forschungen im Staatsarchiv von Venedig, und bringt den Leser in die Zeit der Kriege gegen die Türken. Der Aufsatz beschreibt, wie die aus dem ungarischen Dorf Pócs stammende Maria-Ikon ein Reichskultbild und auch ein Propagandamittel aktueller politischen Ziele werden konnte. Er beschäftigt sich mit den Persönlichkeiten der italienischen Kirche, die im kaiserlichen Hof die türkenfeindliche Idee dieses Kultes formuliert haben, und dessen Wirkung auch über die Grenzen des Reiches verbreitet haben, auf das Gebiet der Republik Venedig. Der zweite Teil der Studie beschreibt die eigenartige Entwicklung und die wichtigsten Elemente des Kultes dieses Bildes.

Csámer Csaba

Zoszima, az ikonikus szerzetes

Bevezetés

Dolgozatomban Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij három regényének három olyan szereplőjével foglalkozom, akiket bizonyos közös jellemzők alapján összetartozónak véltem. Először azokat a szereplőket vizsgálom, elsősorban a regények főhőseihez fűződő viszonyuk szempontjából, akik regénybeli pozíciójuknál fogva *A Karamazov testvérekben* ábrázolt szerzetes előképeinek tekinthetők. Majd bemutatom azokat a forrásokat és személyeket, akik Dosztojevszkij segítségére voltak szereplőinek megformálásában. Ezen anyagok gazdagságukkal is cáfolják azt a vélekedést, mely szerint az író nem ismerte eléggé a szerzetesi intézményt. Egyben vázolom a lelkeségi mozgalom teológiai-történeti hátterét, amely segíthet a sztarc szerepének árnyalásában.

A dolgozat második felében pedig Zoszima alakjának poétikai elemzésén keresztül magyarázatot keresek azokra a problémákra (egy monologikus szereplő, illetve szöveg egy polifonikus regényben), melyek a Dosztojevszkij-kritikákban felmerültek a sztarc és élettörténete kapcsán.

A „szent öregek”

Dosztojevszkij több regényében is megjelennek olyan idősebb korú, atyai attribútumokkal felruházott szereplők, akik Jézus Krisztus hűséges szolgálóiként szerepelnek a szövegekben. Újszövetségi terminológiánál maradván a szellemek megkülönböztetésének lelki adományából származó sok tapasztalat révén képesek segítséget nyújtani a rájuk bízott lelkeknek, s a világi embertől most már nem elhatárolva alázatosan hirdetik Isten eljövendő országát. Ezen szereplők közös jellemzője, hogy a regény főhősének, főhőseinek egzisztenciális problémáihoz kapcsolódva megindítják és elősegítik a hősök önértelmezését, anélkül, hogy szólalmuk – a bahtyini dialógikusság elmélete szerint – valójában kibontakozna. Ide sorolom az *Ördögök* (1872) című regényében jelzésszerűen ábrázolt Tyihon atyát, *A kamasz* (1875) című regényéből a vándorló Makar Dolgorukijt, és végezetül a legjobban bemutatott alakot: Zozima sztarecet, aki *A Karamazov testvérek* (1880) című utolsó regényének egyik fontos szereplője.

Az *Ördögök*ben egy politikai gyilkosság, egy anarchista csoport bemutatása ürügyén szatirikusan ábrázolt korabeli orosz társadalmi és szellemi állapotokat egy olyan főszereplő köré felépített regényben ábrázolja, aki Don Juan mitikus alakját idézi a féktelen kéjvágy, kihívás és vakmerő szembeszegülés mozzanatait felhasználva. „Sztavrogin beleveszik a körülötte s érte viaskodó politikai csoportosulások, konspirációk örvényébe, melyet ő maga hozott mozgásba könnyen eldobott ígéreteivel.”¹ Játszadzik a különféle eszmerendszerekkel anélkül, hogy bármilyen irányban elkötelezné magát. Keresése azonban már nem az önmagát megvalósítani akaró ember próbatevése. Az unaloműző játszadozás közben gyártott gondolati építmények egy démonikusan üres, tehát nem oldott,

¹ Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig; 164.p.

éntől elengedett, hanem arctalan, személytelen „képmás”² tehetetlenségének a termékei, melyet a regény Sztavroginra fókuszáló szereplői bontakoztatnak ki. Éppen ezért az átalakulása (metanoia) nem realizálódik, nem realizálódhat, ugyanis valójában képtelen hinni mind a változásban, mind pedig a változás értelmében. A visszavonultan élő Tyihon atya meglátogatása így már a hős utolsó kitörési kísérleteként értelmezhető. Sztavrogin önértelmezésének és a Tyihon atyához való közeledésének valódi tétje tehát nem pszeudoegzisztenciák, eszmék lebontása, mert ezekben – cinizmus jelzi – képtelen hinni, hanem a tékozló fiúban magára ismerése, és a tizenkilencedik század orosz írói által újra és újra felkínált s egyben ősrégi keresztény gyakorlatnak felvállalása, a bűnbánat és a vezeklés.

Sztavrogin bűnbánati szándékát – elképzelése szerint egy röpiratot tenne közzé, amelyben leleplezi egyik legvisszataszítóbb bűnét, egy gyereklány megrontását és közvetve meggyilkolását – azonban mindjárt kudarcra ítélt tervének lelepleződött mozgatórugója, a góg.

Dosztojevszkij Tyihon atyát csak Sztavroginnal kapcsolatban, csupán egy dialógusban szerepelteti a regényben.³ Több, sztarecekre jellemző vonással ábrázolja, bár az *Ördögök*ben vele kapcsolatban még nem használja a sztarec-kategóriát. Így értelmezem a külvilággal, a „világgal” való kapcsolatát, mély emberismeretét („a szívek ismerője”), kolostorbeli sajátos pozícióját és azt a féltékenységet, értetlenséget, amellyel a monostorban kezelik, hangsúlyozva a szerzetes alakjának jelzésszerű ábrázolását, melyet a regénybeli szerepe indokol.

Tyihon atya cellája mindenki előtt nyitva áll. „Egyaránt járnak hozzá a legegyszerűbb nép fiai, és igen előkelő személyek is...”⁴, és ezek a találkozások, valamint az emberek szenvedése

² „Hőse megrajzolásakor erősen hangsúlyozza arcának maszkszerű jellegét...” - i.m. 164.p.

³ Dosztojevszkij: *Ördögök*; Európa kiadó: Budapest, 1983; 509-546.p.

⁴ Dosztojevszkij: *Ördögök*; Európa kiadó: Budapest, 1983; 510.p.

iránti természetes fogékonysága elmélyítik emberismeretét, és képessé teszik arra, hogy olvasson a lelkekben.

Sztavrogin már látogatása elején úgy érzi, hogy az atya mindent tud róla. „És most egyszeriben úgy rémlett neki: Tyihon már tudja, miért jött, már előre értesítették (bár az egész világon senki sem ismerhette ezt az okot), és csak azért nem szólal meg elsőnek, mert kíméli őt, nem meri megalázni.”⁵, és később emiatt feldühödve hagyja ott az atyát.

„Ez esetben – meg kell jegyeznünk – írja Bahtyin a személyiség lezáratlanságát hangsúlyozó dialogikus szerzői beállítottságról – Sztavrogin tévesen ítéli meg Tyihont: Tyihon mélyen dialogikusan közeledik hozzá, és pontosan érti személyiségének belső befejezetlenségét.”⁶ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szerzetes szólama is kibontakozna, hanem inkább, hogy teret ad Sztavrogin önmaga által sem ismert lelki-szellemi tartalmainak kibontásához, mellyel azonban a főhős nem képes élni.

Tyihon atyát, az *Ördögök* különös szent emberét a fentiek alapján a sztarecek ábrázolásának első kísérleteként tarthatjuk számon. Megjelenítését, mely a későbbi sztarecekhez képest elnagyoltabb, regénybeli szerepéhez illeszkedve Sztavrogin elvetélt átalakulási kísérlete határozza meg, tehát mind pozicionálisan, mind tematikusan az önértelmező főhőshöz kötődik.

Dosztojevszkij következő regényének, *A kamasznak* egyik szintén kis mozgásterű hőse, Makar a vándorló keresztényeknek ahhoz a fajtájához tartozik, amelyet a *Zarándok elbeszélései*⁷ című könyvből ismerhettek meg a magyar olvasók. Makar Dolgorukij a kamasz vérszerinti apjának cselédje, „tiszteletre méltóan” él és kertészként dolgozik Verszilovéknál. Miután Verszilov kiváltja férjétől az elcsábított Szofja Andrejevna-t, Makar Ivanovics meg-

⁵ i.m. 512.p.

⁶ Bahtyin: Dosztojevszkij poétikájának problémái; 100.p.

⁷ A zarándok elbeszélései; Bencés kiadó: Pannonhalma, 1994

kezdi vándorútját Oroszországban, és ez a köztisztelőben álló, komor ember a vándorlás közben átalakul, mondhatni kibontakoztatja magában Krisztus ikonját.

„Mindez azonban megváltozott, amikor kikerült a cseléd-sorból; azóta már úgy emlegették, mint aki sokat szenvedett és szinte szentté nemesült.”⁸

Makar Dolgorukij „fia”, Arkagyij önértelmezésének, alakfejlődésének szempontjából aktivizáló szerepet tölt be. Elősegíti a főhős eszmélését, átalakulását. A regény közepén jelenik meg a vándorló Makar, és derűjével – mely egy megbékélt élet utolsó adománya – besugározza a beteg Arkagyij életét. Az öregből sugárzó boldogságnak fontos jellemzője, hogy nem a bűnös világ ellenében bontakozik ki. Meglátja minden teremttben Isten keze nyomát, a titkot, de mégsem oldódik fel valami panteisztikus vallásosságban. Nem marad meg csupán a világi dolgoknál, hisz a legnagyobb titokról való tudás ennek az életnek a mozgatója. Így mondja: „Minden titok, fiacskám, mindenben ott az isteni titok, minden fában, minden fűszálban ott van ez a nagy titok. Ha a kismadár énekel, ha a csillagok hada ragyog az égen éjnek idején: mindenütt ugyanazt a titkot láthatod. A legeslegnagyobb titok pedig az, ami a túlvilágon várja az ember lelkét.”⁹ Sőt a dicsőítés, Isten dicsőítése, éppen a teremtés szépségét látva árad ki a lélekből. Ez a hit azonban nem marad meg a naiv vallásos öröm szintjén, vagyis nem feledkezik meg sem a világ szenvedéséről, az Istentől elszakított élet gyötrelméről.

Makar Dolgorukij „fia”, Arkagyij az egész regényt tematizáló önértelmezésének, alakfejlődésének szempontjából aktivizáló szerepet tölt be, mert elősegíti a főhős eszmélését, átalakulását. Ez azonban nem jelenti az archaikus pravoszláv eszmény elfogadását, inkább új utak felé tájékozódást foglal magában, de ez nem jelent feltétlen elszakadást az Evangélium szellemétől.

⁸ Dosztojevszkij: *A kamasz*; Magyar Helikon: Budapest, 1971; 10.p.

⁹ i.m. 402.p.

A *kamasz* szent embere azonban nem sztarec. Sem az egyházi rendbe nem tartozik bele, sőt egyetlen kolostorhoz sem kötődik, sem világi egzisztenciáját nem építi. Bár gondolatai több ponton – például a teremtett rendben való örvendezésben – kapcsolódnak Zoszima tanításaihoz, mégsem mondhatók túlzottan ortodox egyházas szellemiségűnek. Makar Dolgorukij az orosz valláosság korai keresztény hagyományokhoz kötődő sajátos alakja, a peregrináló szent ember tizenkilencedik századi megjelenése.

Az orosz szerzetes

Egy szereplő megalkotásának forrásai

Dosztojevszkij utolsó regényének, *A Karamazov testvérek*nek első vázlatra már a *Feljegyzések a holtak házából* című művében is felbukkan egy apagyilkos történetként, és később ebből bontakozik ki *A nagy bűnös életének* terve.

„Az 1869-1870. év telén Fjodor Mihajlovics egy új regényen dolgozott, amelynek az *Egy bűnös élete* címet akarta adni. Ennek a műnek a férjem terve szerint öt (tizenöt-tizenöt íves) elbeszélésből kellett volna állnia, ... Fjodor Mihajlovics mind az öt elbeszélésben azt a fontos és gyötrelmes kérdést akarta tárgyalni, ami egész életen át kínozza, tudniillik Isten létének a kérdését. ... A második elbeszélés hőse a férjem elképzelése szerint Tyihon Zadonszkij lett volna, de természetesen más néven.”¹⁰ – írja visszaemlékezéseiben az író felesége, Anna Grigorojevna Dosztojevskaja.

A születendő mű alap gondolata: egy ember elzüllése, majd megtisztulása. Dosztójevszkij ezt írja róla: „Európában sohasem fejezték ki ilyen erővel az ateizmust, és most se tudják,” s „erre az

¹⁰ Dosztójevskaja, Anna: Emlékeim; Európa: Budapest, 1989; 201-202.p.

egész negatív oldalra elképzelésem szerint ennek a hatodik könyvnek, az Orosz szerzetesnek kell megadnia a választ...”¹¹, de Dosztójevszkij maga is aggódik, hogy ez a közvetett válasz megfelelő lesz-e. Az orosz szerzetes, aki „homlokegyenest (és visszajáról) ellenkezik”¹² az istentagadó erőkkel, Zoszima sztarec néven jelenik meg a regényben.

Dosztójevszkij feljegyzéseiből kitűnik, hogy alaposan felkészült: áttanulmányozza a pravoszláv egyház néhány szent emberének az életét, kolostorokat keres fel, ahol megfigyelheti a szerzetesi élet hétköznapijait, sőt ellátogat az optyina-i remeteségbe, az orosz sztarecség egyik legfontosabb központjába is. Bár ez a látogatás rövid volt, és a könyvekből szerzett tudás is töredékes, de egyes kritikusok, például Hackel¹³, megfellelnek arról, hogy Dosztójevszkij nem szaktudományos cikket akart írni a témából, hanem egy szépirodalmi alkotás egyik szereplőjének megalkotásához használta fel a gyűjtött anyagot. Az író több olyan szerzetes életét is tanulmányozta, akik gondolkodására is nagy hatást gyakoroltak, és akik fontos szerepet játszottak Zoszima sztarec alakjának megalkotásakor. Ilyen előképnek tekinthetjük Parfenyij (világi néven Pjotr Agejev 1807-1878) athoszi szerzetest. Anna Grigorojevna-tól, a feleségétől tudjuk, hogy Dosztójevszkij 1874-ben reggeli után Parfenyij barát vándorlásait olvassa.¹⁴

A sztarec második számú prefigurációja egy ugyanazon nevezetű szerzetes. „Dosztójevszkij közvetlenül is átveszi a Zoszima sztarec életírásáról és hőstetteiről szóló könyv adatait. Zoszima atya, aki 1835-ben halt meg, előbb – a könyv hőiséhez hasonlóan – kicsapongó életet élt, majd súlyos belső válság után szerzetes

¹¹ Bakcsi György: Öt orosz regény; Tankönyvkiadó: Budapest, 1989; 384-385.p.

¹² i.m. 385 p.

¹³ Hackel, S.: The religious dimension: Vision or evasion? Zosimas discourse in The Brothers Karamazov

¹⁴ Dosztójevskaja, Anna: Emlékeim; 296 p.

lett.”¹⁵ Tehát hasonlóképpen a regény Zoszimájához és Aljosájához a bűnök világából jut el a megszentelődésig.

Megtalálható könyvtárban az optyinai Leonyid sztarec életírása, amelyből többször is merít, mikor a sztarecség lényegét akarja megvilágítani.¹⁶ Dosztojevszkij két példát is hoz, amikor a sztarec és a lelki gyermeke közti kapcsolatot mutatja be, és azt a különleges engedelmességet, amely alól még a pátriárka sem oldozhat föl. Mind a két példát, az engedetlen szent vértanúét és vezeklés feloldásáért könyörgő szerzetesét, megtaláljuk Leonyid életírásában is.¹⁷

Már említettük, hogy Anna Dosztojevszkaja állítása szerint férje Tyihon Zadonszkijt akarta megtenni regénye főszereplőjének. Kétségtelen, hogy Tyihon atya élete erősen befolyásolja Dosztojevszkijt a regény Zoszima sztarecének megírásakor. Tyihon Zadonszkij (világi néven Tyimofej Szaveljevics Kirillov 1724-1783) kezdetben a novgorodi teológiai szeminárium hallgatója, tanára, majd rektora, később pedig voronyezsi püspök, aki a zádoni kolostorban él haláláig. Nem látványos tettekkel, hanem az emberek iránti mély szeretet erejével, a nép felvilágosításával, betegápolással, és morális-vallásos művek írásával mutat példát a környezetének. Személyisége és tanítása mély benyomást gyakorolt Dosztojevszkijre.¹⁸

A legfontosabb hatás Optyinában érthette az író. 1878 májusában meghal a Dosztojevszkij házaspár legkisebbik fia, Ljosa. „Fjodor Mihajlovicsot szörnyen megrendítette ez a haláleset. Különös, szinte beteges módon szerette Ljosát...Különösen az sújtotta le, hogy fia halálának oka a tőle örökölt epilepszia volt.”¹⁹ Nyáron Vlagyimir Szolovjov rábeszélésére együtt utaznak az

¹⁵ Bakcsi György: *Öt orosz regény*; 391p.

¹⁶ Жизнеописание оптинского старца Леонида; Москва, 1878

¹⁷ Любимов, Б. Н.: Ещё раз об одном источнике «Братьев Каратазовых»; 207- 210.п. in: Достоевский – материалы; «Наука»; Ленинград, 1987

¹⁸ Dosztojevszkaja, Anna: Emlékeim; 512.p.

¹⁹ i.m. 350.p.

optyinai kolostorba, ahol két napot töltenek. Innen Anna Grigorojevna közlése nyomán tudjuk, hogy „lecsillapodva és valahogy megbékélten tért vissza.”²⁰ Dosztojevszkij háromszor találkozik az akkori híres szerzetessel, Amvroszij atyával. „Amikor elmondta a „sztarecnek”, hogy mekkora csapás ért bennünket, s hogy én milyen viharosan reagáltam rá, a sztarec megkérdezte, hívő vagyok-e, és férjem igenlő válaszára megkérte, adja át nekem áldását és azokat a szavakat, amiket később Zoszima sztarec mond a gyászoló anyának. Fjodor Mihajlovics elbeszéléséből világosan kitűnt, milyen alaposan ismerte az emberi szívet és a jövőt ez a köztiszteletnek örvendő sztarec.”²¹

Sokan állítják, hogy Zoszima sztarec legfőbb prototípusa Amvroszij (világi nevén Alekszandr Mihajlovics Grenykov 1821–1891), az optyinai remeteség szerzetese, akiről majd az optyinai szkiti ismertetésénél beszélünk.

Az „új” szerzetesi intézmény

Dosztojevszkij már *A Karamazov testvérek* elején, a Sztarecek című fejezetben, bemutatja a sztarecség szerzetesi intézményét és Zoszimát, a kolostor sztarecét. „...a hozzáértők, a szakemberek azt állítják, hogy a sztarecség és a sztarecek nálunk, a mi orosz kolostorainkban csak nemrég, alig száz éve jelentek meg, holott az egész pravoszláv Keleten, különösen a Sinai- és az Athosz-hegyen már jóval több, mint ezer esztendeje léteznek. Azt is állítják, hogy a legrégebb korban nálunk, a kijevi Oroszországban is volt sztarecség, illetve kellett lennie, de az Oroszországra zúduló csapások, a tatárjárások, a zavaros idők következtében – és mivel Konstantinápoly meghódítása után megszakadt a korábbi kapcsolat

²⁰ i.m. 350 p.

²¹ i.m. 351-352.p.

a Kelettel – ez az intézmény nálunk feledésbe ment.”²² „A sztarecség igen-igen ősi szerzetesi intézmény, melyet Oroszország Keletről kölcsönzött. A sztarec olyan szerzetes (akár pap, akár nem pap), akit előntött a Szentlélek, s ezáltal tanítómestere és vezetője lett azoknak, akik a lelki tökéletesség útját járják.”²³

Dosztojevszkij ezt írja róla: „A sztarec az az ember, aki a saját lelkébe olvasztja a lelkedet és az akaratodat. Ha sztarecet választottál, le kell mondanod a saját akaratodról, és teljes önmegtagadással oda kell adnod, hogy csakis neki engedelmességed. Az, aki erre ítéli magát, önként vállalja ezt a próbatételt, ezt a szörnyű életiskolát, abban a reményben, hogy a hosszú próbatétel után legyőzi magát, és annyira ura lesz önmagának, hogy egész életén tartó vezekléssel végre elérheti az immár teljes szabadságot, vagyis az önmagától való függetlenséget, és elkerülheti azoknak a sorsát, akik egész életük végéig sem találják meg magukat önmagukban.”²⁴

Dosztojevszkij ezután hozza a különleges engedelmességre azt a két példát a vértanúról, aki még nagy tettei ellenére sem nyerhet bűnbocsánatot sztarece feloldozása nélkül, és az engedetlen szerzetesről, aki egészen a konstantinápolyi pátriárkáig elmegy a vezeklés alól való feloldozás reményében, amelyeket a fent említett Leonyid életírásából merít.

A sztarec, aki bölcsességével és tapasztalatával érdemli ki az öreg nevet, nem vesz részt a kolostor közvetlen irányításában. Nem is kinevezésnek vagy választásnak köszönheti helyzetét, hanem „lelki készsége, imádságos életmódja és aszkézise teszik őt sztareccé”.²⁵ Mivel a hívők számára Isten jelenléte érezhető cselekedeteikben, magatartásukban, egész lényükben, nagy tömegek keresik föl a sztareceket, és ezek a látogatók

²² Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek*; Európa: Budapest, 1975; I. 36-37.p.

²³ Szárovi Szent Szerafim élete és tanítása; Nyolc Boldogság Katolikus Közösség: Homokkomárom, 1996; 99.p.

²⁴ Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek*; I. 37-38.p.

²⁵ Szárovi Szent Szerafim élete és tanítása; 100.p.

nemcsak az alsóbb néprétegekből kerülnek ki. Éppúgy jönnek hozzájuk vallásos arisztokraták, értelmiségiek és parasztok, ahogy *A Karamazov testvérekben* a Hívő asszonyok és A kishitű hölgy fejezetekben olvashatjuk, és ők minden segítségre szoruló, szenvedő embert ugyanolyan szeretettel fogadnak. Oroszország valódi tanítómesterei, akik meghallgatva a zárándokok bűnvalómlomását alázatra, megbocsátásra, lelkiéletre neveléssel, igyekeznek Isten útjára vezetni a lelkeket.

Ismerünk néhány XIX. század előtti orosz sztarecet is, de szervezett iskolaként csak Paiszij Velicskovszkij (1722-1794) szerzetespap, moldvai sztarec honosítja meg Kelet-Európában, akit joggal nevezhetünk az orosz és moldvai-oláh szerzetesség lelki élete megújítójának. Világosan körvonalazza a szerzetesi élet alapvető célját, az Istenhez való belső közeledést. Rámutat az eléréséhez szükséges eszközökre, a bűnös vonzalmakkal vívott harcra, és az életnek a szív szüntelen imádsággal való megszentelésére és megvilágítására. Paiszij Velicskovszkij olyan embereket nevel föl, akik képesek használni és továbbadni a tudásukat. Példájával, működésével, fordítói munkájával, melynek legjelentősebb gyümölcsei az újrafordított patrisztikus írások és a hészükhia alapkönyvének, a Filokáliának egyházi szláv fordítása, óriási hatású lelki mozgalmat indít el az orthodox szerzetességen belül.²⁶

Fedotov azt írja az *Oroszföld szentjei* című könyvében, hogy Athosz-hegye még soha nem volt ilyen nagy hatással az orosz lelkiségre, mert félbeszakadt orosz lelkiségi hagyomány helyébe az ősi, keleti lelkiségi iskola, a hészükhazmus került,²⁷ amely az emberben lévő isteni eredet megtisztításának és feltárásának gyakorlata. A képnek az Ősképre visszavezetése, a személyiség ikonná tétele, Isten képére átlényegítése a

²⁶ Szárovi Szent Szerafim élete és tanítása; 101-103.p.

²⁷ Szárovi Szent Szerafim élete és tanítása; 107.p.

hészükhaszta szerzetesek szerint szívbeli imádsággal történik, melynek legmagasabb szintjén az askéta számára megjelenik a nem teremtett isteni fény, amit Isten megismerése legmagasabb fokának tekintenek.²⁸

Arra, hogy mennyire nem idegen az orosz vallásosságtól a belső, szívbeli imádság, bizonyítékot szolgáltat egy a XVIII. századra elfeledett, de Paiszj Velickovszkij által megtalált kézirat, amely Szórai Szent Níltól, az orosz misztikus hagyomány középkori képviselőjétől maradt fenn. Tehát az oroszországi szellemi-lelki megújulás nemcsak az életszentség új formája, hanem egy régi tapasztalat felelevenítését is jelenti, mely képes újra vonzóvá és élettel telivé változtatni a korántsem problémamentes újkori vallásosságot.

A vallási megújulás fontos központjaiként kell megemlítenünk a szárovi remeteséget, ahol a tizenkilencedik század egyik legjelentősebb szentéletű szerzetese, Szárovi Szent Szerafim él, aki a Szentlélekben kibontakozó teljes emberi életre tanított²⁹, és az optyinai remeteséget, ahol Dosztojevszkij és még jó néhány orosz író, filozófus, például Gogol, Kirejevszkij, Tolsztoj, megfordul a XIX. század folyamán.

Az optyinai remeteség

Az optyinai kolostort a hagyomány szerint a XV. században alapították egy világtól elzárt, erdőtől és folyótól határolt helyen, de erről a korszakáról keveset tudhatunk meg a forrásainkból. A XVIII. század elején (1725-ben) az elnéptelenedett kolostort helyreállították, tizenkét szerzetese visszatért, de helyzetük eléggé kilátástalan. Nagy változást hoz Ábrahámnak, a pesznosi kolostor

²⁸ Lepahin, Valerij: A hészükhaszmus és az „élő ikon” fogalma

²⁹ Szárovi Szent Szerafim élete és tanítása; 5.p.

hieromonahjának megérkezése, aki az optyinai szellemi felvirágzást előkészítő munkákat végzi el. Alapítanak egy Keresztelő Szent Jánosról elnevezett remeteséget, majd meghívják Paiszj iskolájának néhány követőjét, Mózeset és Antont. 1829-ben Mózes igumen kérésére megérkezik Leonyid hieromonah, a plosani remeteségből, aki az első optyinai sztarecként él a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett szkitiben.³⁰

A sztareceket Optyinában a „hagyományos” szerzetesek egy része értetlenséggel, ellenségeskedve, irigyen fogadja. Leonyid atyát szabadkőművességgel és fekete mágiával vádolják, és csak a Filaret moszkvai metropolitának a kaluzsi püspökhöz írt levelére menekedik meg a bebörtönzéstől. Dosztojevszkij is bemutatja *A Karamazov testvérek* című regényében azt a rosszindulatot, amellyel a sztarecséget fogadta némelyik testvér. „A szerzetesek körében még életének (ti. Zoszima sztarecénak Cs. Cs.) legvége felé is akadtak olyanok, akik gyűlölték és irigykedtek rá, de ezek már megfoghatkoztak, és csak hallgattak...”³¹, hogy a sztarec „dicstelen” halála után a hiú, démonikus Ferapont atya segítségével ismét előtérbe kerüljenek.

A második nagy optyinai sztarec Makarij. Ekkor már a sztarecek hatása a kolostor falain kívül is erősödik. Makarij idejében kezdődik meg az előző században egymástól elszakadó világi és vallási kultúra kapcsolatának helyreállítása. Különösen fontos Ivan Kirejevszkij munkássága, aki írásaival megismerteti a világi közönséggel a sztarecek életét, tanítását, tevékenységét.

Makarij sztarec közeli tanítványa és munkatársa Amvroszjij atya, aki agilis ember lévén kiterjedt levelezést folytat egyháziakkal és világiakkal egyaránt, és a zarándokok fogadásakor szerzett lelki tapasztalatait az asketikus irodalomban tanultakkal ötvözve az emberi lélek titkainak olyan mély ismer-

³⁰ Вадим Борисов: Оптина пустынь; с.54-67.

³¹ Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek*; I. 40 p.

retére tesz szert, amely szinte természetfölöttinek tűnik. Makarij sztarec halála után kezdi meg a mintegy harminc éves szolgálata-t, és az terjed el róla, hogy úgy olvas a lelkekben, mint a könyvben.³² Dosztojevszkij tapasztalatai is alátámasztják ezt a véleményt. A kitagadott Tolsztoj így nyilatkozik róla: „Ez az Amvroszij atya teljesen szent ember. Beszélgettem vele, és valahogy könnyű lett és örvendezett a lelkem. Mikor egy ilyen emberrel beszélsz, közel érzed magad Istenhez.”³³ A hagyományt folytatják Amvroszij tanítványai is, Jozsif, Anatolij, Varszonofij és Nektarij, de róluk sokkal kevesebb adattal rendelkezünk, mint előfutáraikról.

Az optyinai remeteség rendkívül fontos szerepet játszik az orosz ortodoxia tizenkilencedik századi hészükhaszta irányultságú vallási megújulásában, hiszen nem csupán egy zárt, lelki tökéletességre törekvő szerzetesek közösségéből létrejövő iskola virágozik fel ezen a helyen, hanem a szerzetesek az idők jeleit megértve igyekeznek támogatni, segíteni, irányítani a világi jámborság egyes formáit. Ezzel képesek lesznek orosz pravoszláv hívek életét Istenhez közelíteni, és a szüntelen bűnbánat és megbocsátás által Isten országának eljöveteletét előremozdítani.

Dosztojevszkij, ahogy ez a felsorolt forrásokból is kitűnik, már a mű születése előtt kiválóan ismeri és érti az orosz sztarecek által indított lelkiségi megújulást, azonban, ahogy ez a további elemzés is bizonyítja, az egyes szereplők megformálását, még az egyházi rend tagjai sem kivételek ez alól, mindig alárendeli a szöveg egészének. Egy művészi alkotás szereplőinek jellemét, tanítását lehetetlen a szövegből kiragadni, tudományos szempontokat és igazságot számon kérve vizsgálni azokat,

³² Вадим Борисов: Оптина пустынь; с.62.

³³ Вадим Борисов: Оптина пустынь; с.64.

majd pusztán e szempontok alapján hiteltelennek minősíteni az ábrázolást, hiszen így összemosódik a regény művészi valósága és a realitás.

A sztarec alakjának poétikai vizsgálata

A polifonikus regényforma Dosztojevszkijnél

Ahhoz, hogy Zoszima sztarec alakját megértsük, tanításai, „eszméje” mellett mindenképpen vizsgálnunk kell a művészi formát, Dosztojevszkij írásainak poétikai újszerűségét, valamint azokat a sajátosságokat, melyek az alak – Zoszima sztarec – ábrázolásához köthetők, mert ezekből kiindulva elkerülhetőek lesznek azok a – főleg ideologikus – félreértések és félreolvasások, melyekkel máig erősen terhelt a Dosztojevszkij-szakirodalom.

Dolgozatomban nem törekszem teljes műértelmezésre. A regénynek azon, Zoszima sztarechez köthető pontjait vizsgálom, melyek értelmezésének segítségével a továbbiakban átfogó értelmezés adható. Ezért foglalkozom a szerkezet, a narráció, a motívumok problémáival és az intertextuális kapcsolatokkal.

A Dosztojevszkij-regények poétikájának vizsgálatakor az egyik legfőbb kiindulási pont Bahtyin alapvető tanulmánya által bevezetett polifonikus regény fogalma.

„Dosztojevszkij regényeinek legalapvetőbb vonása az önálló, egymástól elváló szólamok és tudatok sokasága, a teljes értékű szólamok igazi, gazdag polifóniája”³⁴, tehát a szereplők önálló világszemlélettel rendelkeznek. Nem csupán „a szerző szavainak objektumai, hanem egyben saját, közvetlenül őket kifejező szavaiknak a szubjektumai is”³⁵, akik monologikus re-

³⁴ Bahtyin: Dosztojevszkij poétikájának problémái; 32.p.

³⁵ i.m. 33.p.

génytípusra jellemző szerzői funkciót töltik be. Tehát Dosztojevszkij hősével szemben elfoglalt pozíciója alapvetően dialogikus, mely magában foglalja a hős önállóságát, belső szabadságát, lezáratlanságát. A szerzői koncepciónak az egyik leglényegesebb eleme a hős szólamának olyan módon való megalkotása, hogy „benne a végkifejletig kibontakoztathassa belső logikáját és önállóságát mind az idegen szó, mind a hős szava.”³⁶

A regény mint művészi feladat Dosztojevszkij számára olyan önálló létmóddal rendelkezik, melyet a publicisztikájából ismerhető ideologikus, sokszor erősen prófétikus indíttatása sem roppant össze. Éppen ezért elsősorban a regény síkjai közti konkrét művészi összefüggéseket kell vizsgálni, hiszen a Dosztojevszkij-szakirodalom is jó példája az ideologikus prekonceptiók használhatatlanságának, melyek éppen csak a műalkotás sajátos létmódját hagyják figyelmen kívül.

Bahtyin felfigyel arra is, hogy a regény felépítésének alaphangját az olyan hősök határozzák meg, mint Raszkolnyikov vagy Ivan Karamazov. „Emiatt válnak ki olyan élesen Dosztojevszkij regényeiben – a sánta lány szavaiban, a zarándok Makar Dolgorukij történeteiben és beszédében, s végül a „Zoszima élete” című részben – a hagiográfikus tónusok.”³⁷ Tehát, ha Dosztojevszkij elfogult is egyes eszmék és alakok iránt, mint ahogy a *Bűn és bűnhődés* konvencionális epilógusa vagy *A Karamazov testvérek* egyes helyei mutatják, ez nem semmisíti meg a polifonikus regényforma művészi logikáját.

A szakirodalomban Zoszima atya kapcsán megállapítják, hogy a szerző az alak ábrázolásánál felrúgja művészi módszerének korábbi műveiben és *A Karamazov testvérekben* is érvényesített szabályait, és e vélemény alátámasztásául a regény máso-

³⁶ i.m. 106.p.

³⁷ i.m. 58.p.

dik részének hatodik fejezetére hivatkoznak, amely tényleg szókatlan megoldás Dosztojevszkijtől. „Érett művészetében – természetesen Az író naplója megfelelő oldalaitól eltekintve – páratlanul állnak azok a lapok, amelyeken (...) hosszú fejezeteken keresztül, szinte traktátusként ismerteti Zoszima tanításait.”³⁸

Véleményem szerint az alak és a regény jelentésének kibontásához elengedhetetlen a sztarecnek, mint a központi hősök önértelmezésében fontos szerepet játszó szereplőnek a poétikai leírása, melynek révén értelmezhetővé, átértelmezhetővé válik a monologikus 'zsityie' is.

Zoszima sztarecnek a narráció és a cselekmény szervezésében játszott szerepe a hősök, a Karamazovok „eszmélése” kapcsán válik érthetővé. Dosztojevszkij a hősök dilemmájának ábrázolásával strukturálja az alakjait, akiknél az alakfejlődés Kroó Katalin által „eszmélésnek” nevezett folyamatát, mint „az eszme és a pszichológiai sejtés kapcsolatát, tartalmilag egy gondolat és a gondolat abszolút érvényére újra és újra gyakorlati szempontból rákérdező pszichológiai sejtés összefüggéseként”³⁹ írhatjuk le. Ez a „pro és kontra” szerkezeti és tartalmi összefüggés *A Karamazov testvérek* szövegalkotó alapelemeire jellemző sajátosság, amely meghatározza a Karamazov testvérek – Dmitrij, Ivan, Aljosa – ábrázolását.

Azt kell tehát bemutatnunk, hogy Zoszima sztarecnek milyen szerep jut a hősök egzisztenciális problémáinak kibontakozásában és az eszmélés felé tartó önértelmezésben.

³⁸ Bakcsi György: *Dosztojevszkij*; Gondolat: Budapest, 1970; 330.p.

³⁹ Kroó Katalin: *Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek*; Tankönyvkiadó: Budapest, 1991; 49.p.

Zoszima és Aljosa

Zoszima sztarecet mind narratív, mind cselekményes szinten Aljosához való erős kötődés jellemzi. A narrátor az atyát már első említésekor lelki gyermekéhez kapcsolja, és Aljosa transzformációjának gyakorlati és eszmei talaját, melynek fontosságát pozicionálisan is hangsúlyozza, kapcsolatukból, a szerzetes személyes hatásából eredezteti. „És ez az út csakis azért volt rá ilyen hatással, mert azon találkozott akkor egy szerinte rendkívüli lényel, Zoszimával, kolostorunk híres sztarecével, akihez rajongó szívének egész első, forró szeretetével ragaszkodott.”⁴⁰

Az elbeszélő Aljosa fent említett változását „világi gyarlóság sötétségéből a szeretet világossága felé”⁴¹ - törekvésként mutatja be, amellyel a szövegbe illeszti az eszmélés mentén építkező regény egyik legfontosabb pretextusát, Szent János Evangéliumát.⁴²

A sztarecek című fejezet, melyben az olvasót megismertetik a sztarecség múltjával és jelenével, majd magával Zoszimával, valójában nem az atya vagy a lelkeségi mozgalom bemutatásával kezdődik, hanem Aljosa testi-lelki-szellemi rajzával. A szerző tehát a regény szerkezeti tagolásával is erősíti a két szereplő közti kapcsolatot.

Zoszima atya rövid bemutatása, mely a múltját csak felvilantja, említést téve katonáskodásáról, egyelőre nem foglalkozik a sztarec alaktranszformációjának kérdésével. A narrátor egy Aljosa nézőpontjához közeli szemszögből mutatja be az atyát, mint szívekbe látó vezetőt és gyógyítót. Ezeket a fogalmakat Pál apostol

⁴⁰ Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek; 25.p.

⁴¹ i.m. 25.p.

⁴² Jn 1,10., Jn 3, 19-20.

Az evangéliumi idézetek a továbbiakban Békés Gellért és Dalos Patrik görög eredetiből készített fordításából származnak, kivéve a regény mottóját.

használja a korintusiakhoz írt levelében, mint lelki adományokat (karizmákat).⁴³

Az orosz szerzetes című fejezetben, amelynek problémáival a későbbiekben foglalkozunk, az elbeszélő félbeszakítja Zoszima sztarec utolsó beszélgetését, és a sztarec Aljosára vonatkozó szavai után beilleszt egy többszörösen elbizonytalanított monologikus szöveget. Ez a szöveg Aljosa kéziratára hivatkozik, megtartva annak formai és tartalmi sajátosságait, de közben bizonyos távolságtartással kezeli, hiszen „minden egyes réteg hitelessége és hatékonyága csökken...”⁴⁴

A narratív eseménytörténet szintjén tehát rendkívül erős kapcsolatot hoz létre a szerző a két szereplő között, hiszen Zoszima sztarec csak Aljosával együtt jelenik meg a műben.

A továbbiakban a szöveg mottóján, a mag-motívumon keresztül vizsgáljuk a két szereplő viszonyát.

A mag-motívum

A regény mottója – „Bizony, bizony mondom nektek: ha a földbe esett gabonamag el nem hal, csak egymaga marad; ha pedig elhal, sok gyümölcsöt terem.”⁴⁵ - János evangéliumából származik. Újszövetségi előfordulása egyrészt „Jézus életének – fiúságának – kiterjesztésére vonatkozik. Másrészt – függetlenül attól, hogy a jánosai szerző mennyire van ennek tudatában – a halál és élet dialektikus viszonya, amit a mag halála és a többszörösen gazdagabb termés életre kelése jelképez, az emberiség vallásos hagyományában, nagyon jelentős, mondhatnánk központi helyet foglal el.”⁴⁶ De ellentétben a termékenységvallások örökös körforgásával, az

⁴³ 1Kor 12,4-11.

⁴⁴ Hackel, S.: The religious dimension: Vision or evasion? Zosimas discourse in The Brothers Karamazov; 4.p.

⁴⁵ Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek; I. 7.p.

⁴⁶ Farkasfalvy Dénes: Testté vált szó; Prug Verlag: Eisenstadt, 1987; 167.p.

áldozat révén, amely egyrészt Jézus szüntelen áldozata, másrészt követőjének, tanítványának személyes önfeláldozásával kapcsolódása az örök áldozathoz, részesülhet a földöntúli életben. Így az idézet – amint ez a szöveggörnyezetből kiderül – a pogányság meghívásának és a tanítás egyetemességének jelentését is magában hordozza.

Ezáltal kötődik hozzá Zoszima sztarec – az emberek közösségéről, a mindenkéért vállalt felelősségről és az egyetemesen uralkodó Egyházzal – szóló tanítása, melyet Dosztojevskij az evangéliumi textus révén legitimál.

A regényben többször felbukkanó mag-motívum megértéséhez vizsgálunk kell az evangéliumi szakasz kontextusát is, mely szerves egységben áll a gabonaszem példájával.

A kapcsolódó jézusi mondás jánosi változatában arra biztatja a tanítványt, hogy „Jézussal együtt mint a földbe hulló mag a vértanúságra készen álljon, ebben a világban való élettől belsőleg elszakadva és örök élet felé fordulva élje már itt és most „fentről való” életét: e világnak hátat fordítva s az eljövendő világra függesztve szemét.”⁴⁷ A továbbiakban pedig kijelenti önmagának, Jézusnak és szolgájának, tanítványának együvé tartozását, amely magában foglalja a szenvedésből és a dicsőségből részesedést is. Tehát azt, ami a legtöbb, az Istennel való szeretetközösséget. Mindkettő, az evilág és az eljövendő világ szembeállítása, illetve az egyetemes közösség, fontos szerepet játszik a regény tematikus szintjének építkezésében.

Az előszóban felvázolt kételyek, melyekkel a narrátor megindítja az elbeszélést, a hős választását indokolva, a híres kitűnő-jelentéktelen ellentéppárral a jánosi szembeállításra – a mottó kontextusára – utalnak (a gonosz világ hamis ítélete Isten igaz ítéletével szemben), s egyben eszkatologikus távlatba állítják az alakokat és a szöveget.

⁴⁷ i.m. 169.p.

A János-evangéliumból származó mottó elsődlegesen az élettrajz hőisének, Aljosának az alakját értelmezi a mag Jézus és Aljosa azonosításából kiindulva, amely egyben minden keresztény egzisztencia alapja. (Ahogy Pál apostolnál találjuk a Galatákhöz írott levelében: „Élek ugyan, de nem én, hanem Krisztus él bennem.”⁴⁸)

Aljosa önátadása, melyet a narrátor többször is a sötétségből a világosság felé törekvésként jellemez, már a szüzséhez képest múltban is jelentkezik, de a sztareccal való találkozás után bontakozik ki, és csak mestere halála után erősödik meg. „Az öröklét realitásának reménye csak attól a pillanattól fogva szilárdulhat valóban megingathatatlan bizalommal a szívében, amikor már a halál végleges tragikumáról is tudomást szerzett.”⁴⁹ Az önátadás, amely egyben Krisztus cselekvésében való részvétel, a sztarec útmutatása mentén bontakozik ki Aljosában. A sztarecség maga is egy – a keresztény szerzetesi hagyományban élő – értelmezése a János-evangéliumból vett idézetnek, mely az önfeláldozást, az áldozatot önmegtagadásként értelmezi, és elsősorban a saját akaratról való lemondás révén teljesíti ki. (ld. *A Karamazov testvérek* 38.p.)

Zoszima búcsúbeszédbe mag-motívum értelmezésében összefonódik a szerzetesi hagyomány saját akaratról lemondása és a felebarátokért hozott áldozat, mint az evangéliumi textus lehetséges értelmezése. Mert bár Aljosa Karamazov szerzetesnek készült, sztarece mégis a világba küldi, és ennek nem a hivatásra való alkalmatlanság az indoka. Aljosa természetesen engedelmeskedik, és visszatér a világba, ahol arca miatt, annak ikonikus természete révén, ti. hogy Istent sugározza, sok jót tesz az emberekkel (másokért hozott áldozat). Aljosa, az atya szerint, a világban is azon az úton marad, amelyiken Zoszima is jár és járt. „Én úgy vélem, hogy ha kimégy e falak közül, a világban is szerzetes maradsz.”⁵⁰

⁴⁸ Gal 2, 20.

⁴⁹ Rochlitz Kyr: Zoszima; 26.p.

⁵⁰ Dosztojevskij: A Karamazov testvérek; I. 372.p.

A két alak szoros, többszintű kapcsolata és közös vonásaik alapján, melyet a búcsúbeszédben Aljosa és Makar azonosítása erősít („...Alekszejt, bár arcra csak kevésbé hasonlít hozzá, lelkileg annyira hasonlóknak találtam, hogy sokszor valósággal annak a másik ifjúnak, a bátyámnak tartottam, aki utam végén eljött hozzám...”⁵¹), felvethetjük a két alak egymás alakváltozataiként való kezelését, és ez értelmezhetővé teszi a Zoszima alakjából hiányolt polifonikusságot, mely részben tanítványa szólamában jelenik meg.

A Karamazovok a sztarec előtt

A regényt olvasva azt tapasztaljuk, hogy Zoszima szólama a Bahtyin által emlegetett dialogikusság jegyében kevésbé bontakozik ki. A sztarec hosszabb megnyilatkozásának helye, az életírás elüt a regény többi részétől, mivel nem illeszkedik e regény polifonikus szerkezetébe. Ezután a sztarecnek a regény további szólamait hordozó alakokhoz fűződő viszonyát vizsgáljuk meg, és ez alapján értelmezzük a Dosztojevskij regényeiben ritka, monologikusan ábrázolt szereplőt.

A cselekményes eseménytörténet szintjén Zoszima sztarec fontos szerepet játszik a bonyodalom megindításában. Nála gyűlnek össze a Karamazovok, hogy vitás ügyüket rendezni tudják. Az a sajátos, ikonikus szerep, melyet véleményünk szerint ez a figura hordoz, már ebben a fejezetben kibontakozik. A családi perpatvarban az atya mint szakrális elem vesz részt, bár maga némi távolságtartással kezeli ezt a funkciót. „...ha nem is veszik igénybe nyílt közvetítését, valahogy mégis illendőbben megegyezhetnek: a sztarec méltósága és személye bizonyára valamelyes tiszteletet parancsolóan és békítően fog hatni.”⁵² Az ötletet a narrátor Fjodor Pavlovicstól származtatja (esetleg mint tréfát, ami illeszkedik az

⁵¹ Dosztojevskij: A Karamazov testvérek; I. 372.p.

⁵² Dosztojevskij: A Karamazov testvérek; I. 43.p.

ábrázolt jellemhez), de Dmitrij Fjodorovics, aki „gyakran szemrehányást tett magának, amiért az utóbbi időben a vita során sokszor túlságosan is kirohant apja ellen.”⁵³, komolyan hajlik a megegyezésre.

A látogatás általános emberi és kolostori szabályokat felrúgó tiszteletlensége közben, hiszen „ebben a cellában idestova negyven vagy ötven éve, még az előző sztarecek idején, sokszor gyűltek össze látogatók, de mindig csakis a legmélyebb áhítattal”⁵⁴, kibontakozik a karamazovi karakter, melyhez a sztarec mély empátiával közeledik. Éppen ez a „nem helyénvaló összejövétel” biztosít teret a szereplők egzisztenciális problémáinak megjelenéséhez. Zoszima atya sajátos karaktere a szereplők önértelmezésében való részvételben bontakozik ki. Ez jelenti egyrészt a Fjodor Pavlovics látványos hazugságainak leleplezését, amely tulajdonképpen annak a maszknak a sztarec előtti lehullása, mely eltorzított képével eltakarja az ember igazi arcát.

Az Ivan Fjodoroviccsal folytatott beszélgetésből az alakot meghatározó legfontosabb probléma is kiderül. Itt még mind az olvasó, mind a szereplők számára talányosan fogalmazódik meg az alakfejlődés, a prók és kontrák ütköztetése mentén való haladás, amely mint önértelmező magatartás a transzformáció, az adekvát önkép megalkotása felé mozog. Zoszima sztarec előtt feltárul a fiatalember szenvedése, és anélkül, hogy ez a másik megsemmisítő, lezáró ítéletté válna, felmutatja Ivan kételkedésében a magasrendű utat. „Minden valószínűség szerint maga se hisz sem a lelke halhatatlanságában, sem abban, amit az egyházzal és az egyházi kérdéssről írt...Ha nem dönthető el pozitív irányban (Isten létének kérdése Cs. Cs.), akkor sohase dől el negatív irányban sem, maga ismeri szívének ezt a tulajdonságát; éppen ez okozza minden szenvedését.”⁵⁵ – mondja Ivannak Zoszima atya.

⁵³ i.m. I. 43.p.

⁵⁴ i.m. I. 56.p.

⁵⁵ i.m. I. 92.p.

Végül pedig az idősebb testvér előtt való leborulás rámutat Dmitrij fejlődésének kulcspontjára. Az utólag Aljosa előtt értelmezett cselekedet ortodox környezetben minden magyarázat nélkül érthető, hiszen a liturgiában, átváltoztatáskor végzett teljes leboruláshoz köthető. Így Dmitrij szenvedése Krisztus szenvedésével kapcsolódik össze, amely szintén az alaktranszformáció felé nyitja meg a legidősebb Karamazov fiú alakját.

Az eszmélés mentén kibontakozó cselekményes eseménytörténetben tehát Zoszima olyan alakként van jelen, aki megindítja, elősegíti és aktivizálja az egzisztenciális problémák ikon (obraz) felé tartó megoldását. A szereplők a szerzetes hatására inkább képessé válnak arra, hogy Isten képére újraalkossák magukat (újjászülessenek).

Zoszima, az ikonikus szerzetes

Szilágyi Tünde két elbeszélésben (A háziasszony, Szelíd teremtés) és egy regényben (Megalázottak és megszorítottak) már bemutatta Dosztojevszkij sajátos poétikai funkcióval bíró, ikonikus nőalakjait. Az ő tanulmányára is támaszkodva vizsgálom meg Zoszima sztarcet, mert úgy vélem, ikonikus szerepe érthetővé teszi az alak ábrázolásának sajátosságait.

Az ikon-teológia abból indul ki, hogy az embert Isten saját képére és hasonlatosságára teremtette, amely istenképiség soha el nem vesztendő, bár a bűn foltot ejtethet rajta, bemocskolhatja azt. A kép helyreállítása Krisztus, a megtestesült Isten, az Őskép révén mehet végbe. Az ikon ettől az Ősképtől elválaszthatatlan, mert az eredeti jelen van az ábrázoltban.⁵⁶ „Az ikont, az őskép lenyomatát szemlélve ontológiai érintkezésbe léphetünk magával az ősképpel, és éppen ebben rejlik az ikon szakrális funkciója: az érzékfölötti

⁵⁶ Lepahin, V.: Az orosz kultúra ikonarcúsága; JATE Szláv Filológiai Tanszék: Szeged, 1992

megismerés, Isten megismerésének elősegítése. Ez természetesen együtt jár – a Dosztojevszkij regények szempontjából rendkívül fontos mozzanattal – a személyiség átstrukturálásával, a bűnbesséssel elhalványult Isten-kép (obraz bozsij) helyreállításával az emberben...⁵⁷ Az ikon-kép ontológikus jellegén az Istent és embert elválasztó fal lebontását értjük, amely egyrészt a földinek és a mennyeknek az istenember által történt egyesítése (Krisztus ikon), másrészt az ember által megvalósított egység (szentek ikonja). Az ikon mint formateremtő elv nemcsak a festészetben működik (ld. ikonfestészet), hanem a kultúra egyéb területein, például az irodalomban is. Az ortodoxia verbális ikon-képnek tekint minden egyházi irodalmi alkotást: az Evangéliumot, mint Krisztus verbális ikonját, a szentek életét, a prédikációkat, imákat stb. Bizonyos elképzelések szerint az orosz irodalom egésze az ikonicitás elvén alapul.⁵⁸

A Karamazov testvérekben részben egy festett ikon, de főképp egy evangéliumi szöveg, a „verbális ikon” kapcsolódik az ikonikusan ábrázolt Zoszima atyához. A cselekményből kilépett és az öröklétbe távozott Zoszima sztarcet „kezébe a Megváltó szentképét adták”⁵⁹, amely a magában az ősképet kibontakoztató ember lényegének azonosítása Krisztussal, aki előtt halála után áll. Ahogy már említettük, minden szent ikonja Krisztus ikonjára vezethető vissza, mint ahogy keresztény értelemben nem is létezik szentség Krisztus nélkül. Zoszimában, mint nem kanonizált szentben is az ő képe ragyog fel.

A verbális ikon, a mag-példázat, amely az Istennek való önatadásról szól, és így, ahogy az ikon is, Krisztusból – az Atya-Fiú kapcsolatából – indul ki, Zoszima révén épül be a regénybe. Általa kapcsolódik a többi szereplőhöz, elsősorban Aljosához, akinek az önatadása, krisztusivá válása, a tulajdonképpeni szüzsé idejében

⁵⁷ Szabó Tünde: Nőalakok és ikonicitás Dosztojevszkij műveiben; 414.p.

⁵⁸ i.m. 415.p.

⁵⁹ Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek; II. 7.p.

bontakozik ki. Elsősorban rajta keresztül, aki hasonlóvá vált a sztarechez, Krisztushoz, aktivizálja a többi Karamazov önátadásban megmutató alaktranszformációját. Zoszima a Karamazovokkal való személyes találkozás folyamán kibontakozó közvetlen, ikonikus szerepét pedig az előző fejezetben már bemutattuk.

Hackel úgy véli, hogy mivel Krisztus tanításait nem lehet pontról pontra bemutatni, szükség van arra, hogy az ábrázolt, érveket helyettesítő képmás minél előbb legyen. Dosztojevszkij legnagyobb becsvágának a „teljesen” vagy „pozitív módon nagyszerű ember” megteremtését tartja, aki Zoszima sztarecként és Aljosaként kerül a regénybe.

Az ember Isten képére alakítása többször verbalizálódik, és a tanítások szintjén is jelen van a regényben. Az ikon-teológia az alapja Paiszj atya világról mondott szavainak, amelyik bárhogy tagadja Krisztust, nem tud elszakadni tőle. A zsityiében Zoszima így tanít a szerzetesekről: „Krisztus képét, amelyet a legrégebb atyáktól, az apostoloktól, a vértanúktól örökölték, egyelőre magányukban őrzik, de ha kell, majd szembeállítják a világ megingott igazságával.”⁶⁰ Egyben saját, illetve „fiának”, Aljosának funkcióját is megvilágítja a következő szavaival: „Mert mi valóban csak tévelygünk a földön, és ha nem volna előttünk Krisztus drága képe, akkor végképp eltévednénk, és el is pusztulnánk, mint a vízözön előtti emberi nem.”⁶¹

Zsityie a regényben

Zoszima sajátos szerepének bemutatása után foglalkoznunk kell az alak ábrázolása kapcsán felmerülő problémákkal, azzal a monologikusan felépített résszel, amely Zoszima szentéletírása-

⁶⁰Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek; I. 408.p.

⁶¹i.m. I. 418.p.

ként szakítja meg, Dosztojevszkijtől szokatlanul, az elbeszélést. Dosztojevszkij „zsityiét” szeretne írni, vagyis „szentéletírást”. Vonzza a műfaj kétségtelen népszerűsége, erőteljes moralitása és nem kevésbé a szélsősége. A hős ezekben a művekben kötelezően bűnös, vonzódik a világi élet csábításaihoz, majd hirtelen megtér, és saját példáján tanít másokat (erre utal a regény előszavában emlegetett „hősöm életrajza”, amely tehát nem a formára, hanem az átalakulás analógiájára vonatkozik). Másrészt pedig, ahogy Terras írja, az alak stilizáltsága az éntől megszabadultság állapotára vezethető vissza, így a hős cselekedetét nem egyéni lelki-szellemi beállítottsága, még kevésbé szenvedélye, hanem a hit és szeretet diktálja.

A szakirodalomban előszeretettel idéznek Dosztojevszkij-leveleket, amelyekből az szűrhető le, hogy a kérdéses rész és egyáltalán Zoszima alakja Ivan Karamazov tagadásának ellenpontozására szerepel a regényben. Az elemzés a továbbiakban mindig ezen a nyomvonalon halad tovább. Ez azért problémás, mert a szerzőnek egy irodalmon kívüli szövegét tekintik az elemzés alapjának, emellett pedig a regény értését is gátolja, és a szentéletírást csak mint egy hibás, oda nem illő részt tudja kezelni. Maga Bahtyin is megállapítja, hogy a „Zoszima élete” című részben felerősödnek a hagiografikus tónusok, másutt pedig „szentek életrajzára vonatkozó” részként mutatja be.

A hagiografikus írások közé tartozik a vita, biosz, zsityie néven emlegetett szentéletrajz, amely maradéktalanul illeszkedik az antik életrajz-irodalom kereteibe. Cselekményük a főhős köré csoportosul, lényeges elemei követésre méltó vonások lehetnek, maga a szöveg is ezek imitálását sugallja. (Az egyszerűbb formák esetében leggyakoribb motívuma az imitációnak nevezett hatás, érintkezés, érintés, amely követésre sarkall.)⁶²

Zoszima életírása is rendelkezik a műfaj sajátosságaival. Ez egyrészt az élet megkomponáltságát, mintaszerűségét s a vallott

⁶²Világirodalmi lexikon Lanf-Marg; Akadémiai kiadó, 1988; 129-130.p.

tanításokkal való egybeesését jelenti, mint az antik filozófus-életrajzoknál, másrészt a szöveg felhívó természetében ragadható meg.

Zoszima sztarec belső fejlődéstörténete a regényidőt megelőző időszakra esik, tehát nem képezi tárgyát a szüzsének. A műből, ahogy ezt Kroó Katalin megjegyzi, hiányzik az a narratív modell, amely a többi központi hőshöz hasonlóan, a sztarec alaktranszformációjának leírására lenne hivatott.⁶³ Az ábrázolásnak ez a sajátossága azonban érthetővé válik az alak ikonikus természete felől. Így a hangsúlyos előtörténet a Karamazov testvérek sorsának analógiájaként válik értelmezhetővé. Ki kell emelnünk Aljosa szerepét, hiszen a regény már első tervektől kezdve egy olyan zsityiénék készül, amelyben Dosztojevszkij regénypoétikai elvei szerint ábrázolná a hős alaktranszformációját és hitének elmélyülését. Tehát nem egy szólam – mégpedig Dosztojevszkij számára fontos szólam – gyengén sikerült vagy sikertelen megjelentetése Az orosz szerzetes című fejezet. A szöveg nem csupán tematikájában, hanem ábrázolásmódjában is tudatosan kapcsolódik a szentekről írt szövegekhez, és egy szent ikonjához hasonló szerepet tölt be a regényben. Krisztus képét, az Ősképet mint szellemi irányt mutatja fel a főhősök előtt. Zoszima „szentségét” nem érvényteleníti a csoda elmaradása sem. A test felbomlása által, a türelmetlen csodavárókat leplezi le, és semmiképpen nem Zoszima alakjának hamisságát hivatott bemutatni.

A keresztény író

Dosztojevszkij sztarece, ahogy ezt már többször is hangsúlyoztuk, elsősorban a regény viszonyrendszerében, a főhősökkel, a Karamazovokkal együtt vizsgálva érthető meg. Az eszmélés

⁶³ Kroó Katalin: Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek

mentén kibontakozó cselekményes eseménytörténetben Zoszima sztarec közvetlenül is megindítja és aktivizálja az egzisztenciális problémák keresztény megoldását (ikonikus szerep), másrészt lelki gyermeke, Aljosa révén halála után is a Karamazovok védelmezője marad. A Dosztojevszkij-szakirodalom jelentős része azonban a regény szólamainak átmonologizálása felé hajlik, és az elemzők ideologikus preconcepciókat használnak fel nézeteik alátámasztásául. Többen összekeverik a műalkotást a prófétikus igehirdetéssel, és ebből kiindulva Dosztojevszkij műveinek kutatása, elemzése közben csak a szereplők eszméire képesek koncentrálni. Maga az író pedig nem azonosul teljesen még Zoszima atya szavaival sem. „Én pedig – bár teljesen osztom azokat a nézeteket, amelyeket ő kifejez, de ha személyesen, saját nevemben mondanám ki azokat, más formában tenném, más nyelven...”⁶⁴ – írja egy levelében Dosztojevszkij.

A Zoszima sztarec kapcsán fellángoló vita részben ennek a szemléletnek a következménye, amelynek során az egyes szerzők, például Leontyev, megkérdőjelezik a szereplő, Zoszima sztarec hitelességét és Dosztojevszkij kereszténységét. Ez az értetlenség nemcsak tartalmi tévedésből származik, hiszen a huszadik század több teológusa vitatkozik a túlzottan aszketikus és spiritualizált, testet megvető felfogással⁶⁵, hanem egy a műalkotások önálló és sajátos létmódját elfogadni nem képes befogadási magatartás áll mögötte. Ezek a kritikusok, olvasók sokszor csak teológiai igazságok illusztrációjaként képesek értéket felfedezni a szövegekben. A sztarec alakja, nézetei azonban egy regény valóságrendszerében bontakoznak ki, ezekből kiragadva félreérthetőek, félre is magyarázzák őket.

Hackel tanulmányában összeveti *A Karamazov testvérek*ben említett könyv – A mi Szíriai Szent Izsákunk szentbeszédeinek – tanítását Zoszima sztarec útmutatásaival. Megállapítja, hogy míg

⁶⁴ Bakcsi György: *Öt orosz regény*; 414.p.

⁶⁵ Dukkon Agnes: *Arcok és álarcok*; Tankönyvkiadó: Budapest, 1992

Szíriai Szent Izsáknál a könnyek a vezeklés és a spirituális érzékelés gyümölcsei, tehát csak egy szakaszt jelentenek az istenítésben, addig Zoszimánál, bár felfedezzük Izsák szókészletének egy elemét, de ennek egy speciális alkalmazást ad. Hackel szerint ez a különbség is az érzelmek szerepének erősítését igazolja. Zoszima kereszténysége inkább személyes és individualista, kevésbé egyházi, de ennek igazolásakor Hackel néha túlzásokba esik⁶⁶, és például nem vesz tudomást Zoszima sztarec vallásos hagyományba illeszkedő végső búcsújáról (a két szentség – gyónás és áldozat – vételéről⁶⁷). Zoszimát, bár előképeit a dolgozat elején hosszasan vázoltuk, nem tartjuk tipikus sztarecnek. Talán nem annyira egyházas, mint azt egy szerzetesatyától megszokták (háttérbe szorul nála a szigorú egyházas misztikum), de a lényeges pontokban illeszkedik az egyházi hagyományba.

Végezetül pedig Dosztojevszkij regényeiből éppen azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szerző mind a regény Én-Te viszonylat mentén mozgó poétikájának megalkotásával, amely a másik „Én”-t nem dologként, hanem szubjektumként fogja fel, mind az eszmélés felé tartó önértelmezés alkalmazásával olyan utat talál a művészetben, melyet mélyen áthat Krisztus tanítása.

⁶⁶ Hackel, S.: The religious dimension: Vision or evasion? Zosimas discourse in The Brothers Karamazov; 20.p.

⁶⁷ Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek: I. 213.p.

The essay of Csaba Csámer was born out of a one-semester scholarship, spent at St. Petersburg, Russia. It is titled *Zosima, the iconic monk*, and it deals with characters in Dostoevsky's novels who can be seen as pre-images of the character portrayed in the novel *The Karamazov Brothers*. The essay also names some of the persons and resources that can be watched as patterns for the later character of Zosima. The abundance of data clearly falsifies the widely spread misconception that Dostoevsky did not know enough about monastic life. The essay also gives an insight into the spiritual and theological background of Eastern monastic life. The second part of the paper is trying to find answers via the poetical analysis of the character of Zosima to some of the problems that appeared in the critics written about Dostoevsky.

CSABA CSÁMER beschäftigt sich in seiner Studie *Sosima, der ikonische Mönch*, die nach einer halbjährigen Forschung in Sankt Petersburg geschrieben wurde, mit den Figuren der Romane von Dostojewski, die aufgrund ihrer Position in den Romanen als Vorbild des Mönches im Roman *Die Brüder Karamazow* zu betrachten sind. Der Aufsatz beschreibt auch die Quellen und Personen, die als potentielle Muster zu den erwähnten Figurentypen dienen konnten. So reiche Materialien widerlegen die Meinung, dass Dostojewski das Mönchtum nicht gut genug gekannt hätte, dabei können wir auch in den theologisch-geschichtlichen Hintergrund der spirituellen Richtung einblicken. In dem zweiten Teil des Aufsatzes werden mit der poetischen Analyse der Sosima-Figur Antworten auf die Probleme gesucht, die in den Dostojewski-Kritiken im Zusammenhang mit dem Starez und seiner Lebensgeschichte vorkommen.

Keller Márkus

Két elit-középiskola a Horthy-korban

Bevezetés

Dolgozatom az ELTE Szociológiai Intézetében az 1980-as évek vége óta folyó történeti elitkutatásokhoz kapcsolódik. E kutatás során különféle elitszocialitásokat különböztettek meg. Így külön foglalkoztak a politikai-, gazdasági-, katonai- és a tudáselittel. A kutatás során az elit tagjainak azokat az embereket tekintették, akik a hierarchikus szervezetek vezető pozícióinak birtokosai voltak, ezért ilyen minőségben hozott döntéseik, illetve ezek következményei az egész társadalomra kihatottak.¹ Ennek megfelelően a tudáselitnek a tudást termelő, közvetítő, elosztó, ellenőrző intézmények, szervezetek, társaságok vezető pozícióit elfoglaló személyek csoportjait tartották, nem pedig az értelmiség világában személyes képességeik, tudásuk alapján kiemelkedőket.² Ez a meghatározás a pozicionális-strukturális és a hatalmi orientációjú definíciók között áll félúton, hiszen az elit tagságot egyrészt a szervezeti pozícióhoz köti, de jellemzőként szerepelteti a másokkal szembeni akaratérvényesítés lehetőségét is.

A jelenleg is folyó intézeti kutatás a tudáselitet működési területek szerint öt szegmensre osztotta: az egyházi; oktatási; tudományos elitre; az értelmiségi szakmai szervezetek elitjére; és a kultúra, művészet, tömegkommunikáció elitjére. Az adott időszak

---

Jelen tanulmány a Korall 2001/3. számában megjelent tanulmányom rövidített változata. Ezúton is szeretném megköszönni dr. Kovács I. Gábor türelmes segítségét.

¹ Lengyel György szavaival: „a társadalmi újratermelési folyamatokat véleményekkel befolyásolják” in uő. A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. Történeti elitkutatások. Sorozatszerk.: Kovács I. Gábor, ELTE Szoc. Int., Bp. 1993. 15. o.

² Kovács I. Gábor: A tudáselitről, kézirat